

**Przeciwdziałanie korupcji – ujęcie
wielopłaszczyznowe**

Agnieszka Turska-Kawa
Uniwersytet Śląski w Katowicach

Political Preferences
2017, vol. 17: 109–118.
DOI: 10.6084/m9.figshare.5708341
journals.us.edu.pl/index.php/PP
Submitted: 23/10/2017
Accepted: 10/11/2017

Abstract:

How to Prevent Corruption: a Multidimensional Approach

The article presents the analysis of different factors which are or may be the source of corrupt behaviors among the citizens. The analysis refers to the field of formal actions taken by the services whose goal is to protect broadly understood security of the residents. Psychological sources are then presented, emphasizing the corruption-generating role of the low level of trust and individual competition orientation. The social factors are first of all the mechanism of social comparisons, which can activate the consent to corruption or justify the person's unethical behaviors. Educational factors are also discussed, with consideration of the fact that school is the institution which should properly shape young people's attitudes, making them sensitive to unethical behaviors and providing them with competencies and knowledge connected with the ability to behave in difficult situations. These areas, though apparently distinct, are integral parts of the system and they mutually stimulate or inhibit each other.

Key words:

corruption, trust, unethical behaviors, civil society

Korupcja jest jednym z najważniejszych problemów, stanowiących istotną barierę rozwoju społecznego i gospodarczego kraju. Tym samym przeciwdziałanie korupcji jest tematem szeroko podejmowanym zarówno przez badaczy w formie teoretycznej i analitycznej, jak i praktyków, przedstawicieli różnych instytucji i organizacji antykorupcyjnych. Jest to przedmiot praktyki badawczej, bowiem zmieniające się otoczenie oraz jego zwiększająca się złożoność generują nie tylko nowe obszary wrażliwe na korupcję, ale również nowe jej środki i mechanizmy. Instytucje odpowiedzialne za przeciwdziałanie zjawiskom korupcyjnym najczęściej podejmują walkę z nimi dopiero wtedy, gdy one wystąpią, zamiast zduścać je w zarodku, inicjować działania mające

na celu niedopuszczenie do wystąpienia zachowań nieetycznych. Podmiotem korupcji jest człowiek i to właśnie jego świadomość, wiedza, silna postawa psychologiczna, wewnętrzne kanony uczciwości i rzetelności powinny być punktem wyjścia dla działań antykorupcyjnych. Tym samym obszary prewencji nie powinny być zawężane jedynie do zwalczania konsekwencji czy karania osób uczestniczących w takich procederach, ale zdecydowanie szerzej. Powinny być głęboko zakorzenione w systemie edukacyjnym, społecznym kontekście funkcjonowania człowieka, jak również w jego zasobach psychologicznych.

Mając powyższe na uwadze, w artykule przedstawiono analizę różnych czynników, które stanowią, bądź mogą stanowić, źródło zachowań korupcyjnych wśród obywateli. W analizie zwrócono uwagę na pole działań formalnych, podejmowanych przez służby powołane do dbania o szeroko rozumiane bezpieczeństwo obywateli. Kolejno przedstawiono źródła psychologiczne, podkreślając korupcjogenną rolę niskiego poziomu zaufania oraz jednostkowego nastawienia na rywalizację. Wśród czynników społecznych podkreślono mechanizm porównań społecznych, który może uaktywniać przyzwolenie na korupcję bądź też zwalniać jednostkę z odpowiedzialności za nieetyczne zachowania. Przedstawiono również czynniki edukacyjne, mając na uwadze, iż to właśnie szkoła w dużej mierze powinna kształtować postawy młodych ludzi w odpowiednim kierunku, uwrażliwiając ich na nieetyczne zachowania oraz wyposażając w kompetencje i wiedzę związaną z umiejętnością zachowania się w trudnych sytuacjach. Wskazane obszary, mimo ich pozornej odrębności, stanowią integralne części systemu i wzajemnie pobudzają bądź hamują swoje działanie. Całość rozważań rozpoczyna prezentacja badań diagnozujących świadomość antykorupcyjną Polaków, a zamyka propozycja aplikacji analiz w ideę społeczeństwa obywatelskiego.

Świadomość antykorupcyjna Polaków

Wśród licznych problemów życia publicznego w Polsce korupcja od lat znajduje się niezmiennie w czołówce spraw, które w społecznym odczuciu wymagają interwencji. Ostatnie badanie przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS 63/2017) wskazuje, że zdecydowana większość obywateli (76%) uważa, że korupcja jest Polsce dużym problemem, w tym prawie jedna trzecia (31%) sądzi, że bardzo dużym. 15% Polaków przypisuje temu zjawisku niewielkie znaczenie. Warto zaznaczyć, że mimo iż opinie na temat korupcji są krytyczne, to jednak w ciągu ostatnich kilku lat odsetek Polaków postrzegających korupcję jako duży problem społeczny wyraźnie się zmniejszył (z 87 do 76%), przy czym zmalał istotnie odsetek osób

oceniających analizowane zjawisko jako bardzo duży problem (o 8 punktów procentowych). Według Polaków dziedziny życia, w których korupcja stanowi największy problem to obecnie polityka (48%) oraz służba zdrowia (38%). W dalszej kolejności badani wskazują sądy i prokuraturę (32%), urzędy administracji samorządowej (30%) oraz urzędy centralne i ministerstwa (21%). Zdaniem trzech piątych badanych (59%) klimat polityczny wokół problemu korupcji w Polsce sprzyja walce z tym zjawiskiem. Niespełna jedna trzecia Polaków (29%) twierdzi, że w naszym kraju nie ma politycznej woli zwalczania korupcji. Sądy te w 2013 r. były zdecydowanie słabsze (odpowiednio 31% oraz 57%), obecnie wróciły do poziomu z 2010 r. i lat poprzednich.

Powyższe wyniki w interesujący sposób uzupełniają rezultaty badań przeprowadzonych w 2015 r. przez Fundację Akademicką IPSO ORDO wśród urzędników w województwie śląskim (Turska-Kawa & Czaja 2015). Ukazały one m.in. obraz samorządu, w którym sami pracownicy dostrzegają obszary wrażliwe korupcyjnie i są jednocześnie bardzo sceptycznie nastawieni wobec stwierdzenia, iż sytuacja ta może ulec poprawie. Urzędnicy prezentowali słabe przekonanie o tym, że korupcja jest zjawiskiem, którego da się wyzbyć na poziomie lokalnym. Jednocześnie prezentowali relatywnie słaby poziom wiedzy z zakresu prawnej odpowiedzialności za udział w procederze korupcyjnym.

Co interesujące, w innych badaniach przeprowadzonych przez Fundację Akademicką IPSO ORDO w 2017 r. okazało się, że mimo postrzegania korupcji jako istotnego problemu w Polsce, obywatele nie wyrażają chęci zaostrzenia kar za takie zachowanie (w skali 1 do 5, gdzie jeden oznacza wysoką chęć zaostrzenia kar, średnie odpowiedzi respondentów uplasowały się na poziomie 1,8). Wynik ten pozostaje w spójnej relacji wobec ustosunkowania badanych do twierdzenia, że perspektywa surowej kary stanowi skuteczne narzędzie przeciw korupcji (w skali 1 do 5 podobnie otrzymana średnia to 1,8). Może to oznaczać, że doświadczenia polskie, w których nieustannie porusza się temat karania winnych za zachowania korupcyjne, zmienia się przepisy, zaostrza je, w opinii publicznej nie jest satysfakcjonującym narzędziem walki z nią w przestrzeni publicznej. Rezultaty te tym bardziej podkreślają tezę, że z korupcją powinno się walczyć wielopłaszczyznowo. Korupcja nigdy nie jest zachowaniem, które zdarzyło się w jednej chwili. To proces, który nie zawsze musi zakończyć się zachowaniem nieetycznym. W największej mierze zależy to od podmiotu tego zachowania (Wojtasik 2015). Korupcja bowiem integralnie związana jest z człowiekiem i całym jego zapleczem społeczno-psychologicznym. Istotne jest to, czy w odpowiednim momencie dostrzeże on odpowiednie sygnały, czy będzie umiał

postawić granice, i przede wszystkim, czy będzie chciał je postawić. Zachowania te są wynikiem nie tylko strachu przed karą, ale również wiedzy i umiejętności, także interpersonalnych, nabywanych w procesie socjalizacji i edukacji.

Działania antykorupcyjne w ramach obszarów wrażliwych na korupcję

W obszarze działań najsilniej sformalizowanych w Polsce należy odwołać się do sztandarowych podmiotów. Walka z korupcją jest jednym z celów statutowych licznych instytucji, organów i służb. Wśród organów ścigania najważniejszą rolę odgrywają Centralne Biuro Antykorupcyjne (CBA), Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego (ABW) oraz Policja.

CBA zostało utworzone na mocy ustawy o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym z dnia 9 czerwca 2006 r. (Dz. U. Nr 104, poz. 708, z późn. zm.). Jest to służba specjalna powołana celowo do zwalczania korupcji w przestrzeni publicznej, ze szczególnym uwzględnieniem instytucji państwowych i samorządowych, jak również do zwalczania działalności godzącej w interesy państwa, to znaczy takie, gdzie skutek zaistnienia korupcji dotkliwie naruszony został system gospodarczy kraju. W zakresie zwalczania korupcji (*Informator o Centralnym Biurze... 2012: 4*) można przedstawić zadania CBA przez pryzmat konkretnych aktywności, przez które są one realizowane w odniesieniu do obszarów materii, której te działania dotyczą. Wyróżnia się zatem: działania operacyjne i procesowe, kontrolne, analityczne oraz prewencyjne.

Regulacje prawne przypisują policji ogólny obowiązek przeciwdziałania popełnianiu przestępstw i wykroczeń oraz zjawiskom kryminogennym, jak i współdziałania w tym zakresie z organami państwowymi, samorządowymi i organizacjami społecznymi. Jak stanowi treść art. 1.1 Ustawy z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji, „Tworzy się Policję jako umundurowaną i uzbrojoną formację służącą społeczeństwu i przeznaczoną do ochrony bezpieczeństwa ludzi oraz do utrzymywania bezpieczeństwa i porządku publicznego” (Dz.U. 1990 Nr 30 poz. 179). W zakresie przeciwdziałania korupcji w strukturach policji ogólne przepisy uzupełniają zarządzenia Komendanta Głównego Policji oraz rozporządzenia odpowiedniego ministra. Na podstawie tych aktów prawnych można wyróżnić główne zadania Wydziału do Walki z Korupcją przedstawione przez Biuro Kryminalne KGP, w skład którego wchodzi wskazany wydział. Są to m.in.: identyfikacja, monitorowanie, analiza oraz prognoza obszarów, w których może wystąpić zagrożenie korupcyjne; ocena stanu zagrożenia przestępczością korupcyjną na terenie Polski; opracowywanie kierunków oraz wprowadzanie nowych narzędzi mających na celu skuteczne rozpoznawanie, zapobieganie oraz ujawnianie przestępstw

o charakterze korupcyjnym; inicjowanie, koordynowanie oraz nadzorowanie czynności operacyjno-rozpoznawczych oraz dochodzeniowo-śledczych; udzielanie wsparcia komórkom organizacyjnym policji, które zwalczają przestępczość korupcyjną; prowadzenie krajowej współpracy z organami ścigania oraz wymiarem sprawiedliwości, organami administracji publicznej, organizacjami społecznymi, a także przedstawicielami innych podmiotów w zakresie prewencji oraz zwalczania korupcji; prowadzenie międzynarodowej współpracy z uprawnionymi podmiotami w zakresie realizacji zadań ukierunkowanych na zwalczanie przestępczości korupcyjnej.

Jak stanowi ustawa z dnia 24 maja 2002 r. o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Agencji Wywiadu, do zadań ABW należy rozpoznawanie, zapobieganie oraz wykrywanie m.in. przestępstw korupcyjnych osób pełniących funkcje publiczne, jeśli może to godzić w bezpieczeństwo wewnętrzne państwa oraz jego porządek konstytucyjny, w szczególności w suwerenność i międzynarodową pozycję, niepodległość i nienaruszalność terytorium, a także obronność państwa (Dz. U. 2010, Nr 29, poz. 154, z późn. zm.).

Rządowy Program Przeciwdziałania Korupcji na lata 2013-2018 (*Rządowy Program...*) szczególną rolę na polu przeciwdziałania korupcji przypisuje również Żandarmerii Wojskowej. Podkreśla także rolę Ministerstwa Spraw Wewnętrznych – Minister właściwy do spraw wewnętrznych od 2002 r. pełni funkcję organu koordynującego działania antykorupcyjne w kraju, co wynika z jego odpowiedzialności za zapewnianie bezpieczeństwa i porządku publicznego. Istotne miejsce zajmują również organy kontroli. I tak, kontroli Najwyższej Izby Kontroli podlega działalność organizacji administracji rządowej, Narodowego Banku Polskiego, państwowych osób prawnych i innych państwowych jednostek organizacyjnych, organów samorządu terytorialnego, komunalnych osób prawnych i komunalnych jednostek organizacyjnych. Inne urzędy administracji publicznej przeciwdziałają korupcji poprzez zapewnienie funkcjonowania w nich komórek kontroli wewnętrznej oraz audytu wewnętrznego.

Drugim obszarem wrażliwym, który pełni istotną rolę w budowaniu postawy antykorupcyjnej jednostki oraz ma swoje uzasadnienie w jej nastawieniu (nie)etycznym są psychologiczne zasoby jednostki. Jednym z ważnych czynników będących integralną częścią zachowań korupcyjnych jest brak zaufania. Tam, gdzie występuje wysoki wskaźnik korupcji mierzony przez Transparency International, tam diagnozowany jest niski poziom zaufania (Rothstein & Stolle 2001: 14). W odniesieniu do sfery publicznej wskazuje się na podobne konsekwencje analizowanych zjawisk – społeczeństwa cieszące się wysokim poziomem zaufania

oraz niskim poziomem korupcji mają lepsze rządy, szybszy wzrost gospodarczy, sprawiedliwiej redystrybuują dochody obywatela, prezentują wyższy szacunek dla prawa (Uslaner 2004). Bo Rothstein (2004) zwraca uwagę, że to właśnie korupcja w kręgach władzy jest powodem braku zaufania społecznego. Tezę tę potwierdzają liczne badania empiryczne. Della Porta (2000) dowiodła, że korupcja obniża zaufanie polityczne we Włoszech, Niemczech i we Francji. Podobnie w innych badaniach okazywało się, że istnieje istotny związek pomiędzy poziomem korupcji w państwie a poziomem obywatelskiego zaufania do systemu politycznego. Badania takie prowadzono m.in. w Ameryce Łacińskiej (Seligson 2002), Wschodniej Azji (Chang & Chu 2006), Afryce (LaVallée, Razafindrakoto & Roubaud 2008) czy państwach Europy Wschodniej i Zachodniej (Anderson & Tverdova 2003). Jak pisze B. Guy Peters: „Trudno oczekiwać, że społeczeństwo uzna za prawomocne decyzje podejmowane w systemie politycznym, do którego nie ma zaufania. W takich sytuacjach obywatele będą zawsze podejrzewali, że wpływ na decyzje w sprawach publicznych mają praktyki korupcyjne, że decyzje te łączą się z jakimiś oszustwami, faworyzowaniem jednych na niekorzyść innych itp.” (1999: 97).

Wskaźniki zaufania do drugiego człowieka w Polsce od początku procesów transformacji pozostają stabilnie na dość niskim poziomie, co plasuje nasz kraj w europejskiej czołówce nieufności. Programy edukacyjne w szkołach kładą coraz większy nacisk na konkurencyjność, ale w tym negatywnym sensie – ktoś ma być lepszy niż inni, zmotywowany nagrodą zamiast satysfakcją wewnętrzną z powodu doskonalenia siebie. Szkoła – nagradzając kompetencje indywidualistyczne – nie uczy pracy zespołowej. Powoduje to wiele konsekwencji na rynku gospodarczym – przykładowo, w Polsce jest niewiele firm, które weszły z sukcesem na rynek europejski czy światowy. Jedną z wielu przyczyn takiej sytuacji może być zatracenie przez wiele podmiotów pryncypiów etyki biznesowej, m.in. umiejętności współpracy oraz gry zespołowej (Turska-Kawa 2016).

Trzecim obszarem istotnym w prezentowanej analizie jest społeczne zaplecze jednostki. Jednym z ważnych czynników generujących korupcję jest mechanizm porównań społecznych. Społeczny dowód słuszności to jedna z podstawowych reguł wpływu społecznego zaproponowanych przez Roberta Cialdiniego (2013). Jej rdzeniem jest przekonanie, że jeśli inni ludzie postępują w określony sposób, to oznacza, że jest to sposób właściwy, dający jednostce określone korzyści. Reguła ta może mieć zastosowanie dwojakie. Po pierwsze, jeśli w otoczeniu jednostki dochodzi do intensyfikacji zachowań korupcyjnych i stają się one swoistą normą, będzie to szczególnie rodzaj przyzwolenia na nieetyczne zachowanie. Częste obserwowanie w otoczeniu

takich zachowań będzie generowało, i z każdym kolejnym przypadkiem umacniało, w jednostce przekonanie, że niemalże niemożliwe jest wyzbycie się korupcji z przestrzeni publicznej. W konsekwencji staje się ona czymś, co przestaje budzić większe zainteresowanie obywatela. Po drugie, jednostka, która szuka usprawiedliwienia dla własnego nieetycznego zachowania, dostrzegając w otoczeniu podobne będzie traktowała je jako mechanizm zwalniający ją z odpowiedzialności, usprawiedliwiając własne naganne zachowanie jego powszechnością. Czynniki te są niezwykle wrażliwymi punktami w zakresie przeciwdziałania zachowaniom korupcyjnym, bowiem nie tylko nie rodzą odpowiedzialności jednostki za otoczenie, ale również nie pobudzają w niej działań prewencyjnych. Brak aktywności w sytuacji, gdy jednostka jest świadkiem nieetycznego zachowania pośrednio oznacza jego akceptację, co z pewnością z czasem prowadzi do potęgowania zjawiska i zaistnienia patologicznej sytuacji, w której spryt i układy byłyby ważniejsze niż uczciwe reguły współpracy. W dalszej perspektywie może to prowadzić do zmiany generalnego modelu cenionych kompetencji, decydujących o sukcesie w danej branży – po co się wówczas uczyć, zdobywać wiedzę, odbywać staże, które dają cenne doświadczenie, skoro efektywniejszym pracownikiem będzie pracownik z odpowiednim „zapleczem ustosunkowań”?

Na koniec należy zwrócić uwagę na system edukacyjny, który nie tylko wyposaża jednostki w określoną wiedzę, ale również pełni ważną rolę w kształtowaniu postawy obywatelskiej. Można zauważyć, że system edukacyjny w Polsce coraz bardziej zamyka uczniów w określonych ramach, nakazując dopasowanie do określonego „klucza” – i tego merytorycznego, i tego w zakresie zachowań i postaw. Od początku procesu transformacji w Polsce odnotowuje się coraz wyższe wskaźniki skolaryzacji, jednak chociażby równoległe wspomniane wyżej zaufanie do drugiego człowieka pozostaje na tym samym, niskim poziomie. Liczne instytucje państwowe pracują nad ulepszaniem kolejnych regulacji antykorupcyjnych, upowszechnianiem systemu edukacji, jego nieustannymi zmianami, które ukierunkowane są na otwarcie drzwi szkół wyższych dla coraz większej liczby osób. Jednak za rozbudowanym systemem regulacji formalnych nie podąża proces równoległego dbania o współpracę, zaufanie czy dobre relacje obywatelskie jednostek.

Szkoła i programy edukacyjne powinny być nastawione na kształtowanie oraz umacnianie od najmłodszych lat prawidłowych postaw, wspieranie rozwoju moralnego, kształcenie umiejętności budowania relacji z drugim człowiekiem. Bez tych elementów wszelkie działania formalne, wprowadzane w różnego rodzaju instytucjach, mogą wygenerować efekt bumerangowy,

czyli regułę, że im silniejsze zakazy, tym większe zainteresowanie danym obszarem, a także poszukiwanie nowych form oraz sposobów utajnienia zabronionego zachowania. Politycy mają tendencję do skupiania się na wprowadzaniu kolejnych norm i regulacji, które niejako przymuszają ludzi do konkretnych zachowań, wyznaczając odgórnie granice. Programy edukacyjne powinny być jednak bardziej ukierunkowane na kształcenie wewnętrznych granic, czyli postaw, w których nieoszukiwanie drugiego człowieka bierze się z przekonania, że taki czyn w konsekwencji go zrani czy też stanie się wyrazem zaprzeczenia cenionym społecznie wartościom, a nie wynika w pierwszym rzędzie, czy wyłącznie, z obawy przed zewnętrznymi sankcjami.

Zakończenie

Trudno wskazać jeden najistotniejszy czynnik korupcjogenny, aby móc właśnie w nim pokładać największe zasoby przeciwdziałania korupcji. Jak przedstawiono, sfer jest wiele i wchodzi one we wzajemne interakcje. Można jednak przypuszczać, że rdzeniem ich wszystkich są determinanty psychologiczne. One również leżą u źródeł definicyjnych korupcji. Jej źródłosłów to łacińskie *corruptio* i pochodne mu *corruptella* oznaczające pierwotnie zepsucie o charakterze moralnym i fizycznym, uwiedzenie oraz przekupstwo. Obydwa pochodzą od czasownika *corrumpo*, który w klasycznej łacinie ma wiele znaczeń. Był zarówno odpowiednikiem słów „rozszarpać”, „zniszczyć”, jak i oznaczał zbezczeszczenie, sprofanowanie, uwiedzenie, zepsucie w sensie moralnym (Kopaliński 1989: 281). Magdalena Środa (2001) zauważa, że „korupcja w Polsce porzuciła już dawno szarawe formy socjalistycznego kamuflażu i zaczęła – podobnie jak dzieje się na całym świecie – wieść żywot jawny, wielobarwny, urozmaicony: w urzędach, gabinetach lekarskich, na ulicach, w kuluarach politycznych salonów, w świetle dziennikarskich reflektorów”. To podnosi wartość edukacji i szkoleń ukierunkowanych na kształtowanie postaw uczciwości, a także rzetelności, ale jednocześnie współpracy zespołowej.

Powyższe rozważania skłaniają do odwołania się do jeszcze jednego ważnego pojęcia, mianowicie społeczeństwa obywatelskiego. Alexander Bard i Jan Söderqvist (2006: 100) definiują społeczeństwo obywatelskie, jako „społeczeństwo, składające się z zaangażowanych obywateli, których łączy wspólnota interesów i odpowiedzialność za dobro ogółu”. Ireneusz Krzemiński zdefiniował społeczeństwo obywatelskie jako „węzeł, wiążący prawa i interesy jednostki z interesami i prawami innych” w kategorii „dobra wspólnego” (1985: 110-111). Jerzy J. Wiatr (1985: 60) określił społeczeństwo obywatelskie jako sferę „samodzielnej działalności jednostek,

które działają w ramach prawnych stworzonych przez państwo, ale nie z woli władz państwowych”. Definicja ta zyskała w późniejszym czasie uznanie organizacji pozarządowych. Zdaniem Piotra Glińskiego: „Społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo aktywne, otwarte (choć otwartość ta powinna być zawsze zrealizowana kulturowo), demokratyczne, solidarne, wolne i odpowiedzialne zarazem, zorganizowane w sposób oddolny i poprzez różnorakie struktury poziome” (2009: 17). W definicjach i rozważaniach na temat społeczeństwa obywatelskiego kładzie się nacisk na dwie kwestie. Po pierwsze, jego cele – dążenie do współpracy w ramach świadomie stawianych przed daną społecznością celów. Po drugie, realizacja tych celów wymaga określonych cech społeczeństwa, które umożliwiają ich osiągnięcie – zasobów psychologicznych, wiedzy oraz kompetencji wynikających z procesów socjalizacji. Zarówno w obszarze celów, jak i środków ich realizacji nie ma miejsca na niskie zaufanie, rywalizację, funkcjonowanie na zasadzie „dopasowania do klucza” czy straszenie karą. Świadome społeczeństwo obywatelskie składa się z jednostek, których wewnętrzne kanony moralne, nabywane i doskonalone w systemie edukacji i procesach socjalizacji wiedza i kompetencje pozwalają brać odpowiedzialność nie tylko za swoje zachowania i ich konsekwencje, ale również za szerszą społeczność, traktowaną jako swoistą wspólnotę. Takie rozumienie społeczeństwa obywatelskiego nie pozostawia marginesu na zachowania korupcyjne. Ukazuje jednocześnie, że walka z korupcją musi mieć charakter wielopłaszczyznowy, począwszy od zaszczepiania pozytywnych postaw wobec drugiego człowieka.

Bibliografia:

Anderson, C., & Tverdova, Y. (2003). Corruption, Political Allegiance and Attitudes Toward Government in Contemporary Democracies. *American Journal of Political Science*, 47(1), 91–109.

Bard, A., & Söderqvist, J., (2006). *Netokracja. Nowa elita władzy i życie po kapitalizmie*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.

CBOS 63/2017. Opinie na temat korupcji w Polsce. *Komunikat z badań nr 63/2017*. Warszawa: Centrum Badań Opinii Publicznej.

Chang, E., & Chu, Y.H. (2006). Corruption and Trust: Exceptionalism in Asian Democracies? *The Journal of Politics*, 68(2), 259-271.

Cialdini, R. (2013). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Della Porta, D. (2000). *Social capital, beliefs in government and political corruption*. W: S. J. Pharr, & R. D. Putnam (red.). *Disaffected democracies: What's troubling the trilateral countries?* Princeton, NJ: Princeton University Press.

Dz.U. 2006, Nr 104, poz. 708, z późn. zm. Ustawa o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym.

Dz.U. 2010, Nr 29, poz. 154, z późn. zm. Ustawa o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Agencji Wywiadu.

Dz.U. 1990, Nr 30 poz. 179 Ustawa o Policji.

Informator o Centralnym Biurze Antykorupcyjnym (2012). Warszawa.

Kopaliński, W. (1989). *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: PWN.

Krzemiński, I. (1985). Solidarność – sens ludzkiego doświadczenia. *Aneks*, 40, 90–117.

LaVallée, E., Razafindrakoto, M., & Roubaud, F. (2008). *Corruption and Trust in Political Institutions in sub-Saharan Africa*. Working paper 102, Afrobarometer, http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/94057/ipublicationdocument_singledocument/11a55f7a-2220-4531-b993-ac0db527bf46/en/AfropaperNo102.pdf (12.07.2015).

Peters, B. G. (1999). *Administracja publiczna w systemie demokratycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Rothstein, B., & Stolle, D. (2001). *Social Capital and Street-Level Bureaucracy: An Institutional Theory of Generalized Trust*. Referat przygotowany na konferencję naukową „Trust in Government Conference” organizowaną przez Center for the Study of Democratic Politics, Princeton University, Listopad 30, 2001, www.princeton.edu/csdp/events/pdfs/stolle.pdf (23.09.2017).

Rothstein, B. (2004). *Social Trust and Honesty in Government: A Causal Mechanisms Approach*. W: J. Kornai, B. Rothstein, & S. Rose-Ackerman (red.). *Creating Social Trust in Post-Socialist Transition. Political Evolution and Institutional Change*. Palgrave Macmillan, New York.

Rządowy Program Przeciwdziałania Korupcji na lata 2013-2018, <http://www.isp.org.pl/uploads/filemanager/pdf/Binder1.pdf> (20.09.2017),

Seligson, M. (2002). The Impact of Corruption on Regime and Legitimacy: A Comparative of Four Latin American Countries. *Journal of Politics*, 64(2), 408–33.

Środa, M. (2001). *Wstęp do wydania polskiego*. W: S. Rose-Ackerman, *Korupcja i rządy*. Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego i Wydawnictwo Sic!

Turska-Kawa, A. (2016). *Podmiotem korupcji jest człowiek*. Wywiad przeprowadzony przez Łukasza Ziaję, „CXO”, 16.03.2016, <https://www.cxo.pl/news/Podmiotem-korupcji-jest-czlowiek,404799.html> (20.09.2017).

Turska-Kawa, A., & Czaja, M. (2015). *Postawy wobec korupcji w samorządzie terytorialnym. Raport z badań empirycznych w województwie śląskim*. Katowice: Fundacja Akademicka IPSO ORDO.

Uslaner, E. (2004). *Trust and Corruption*. W: J.G.Lambsdorff, M. Taube, & M. Schramm (red.). *The New Institutional Economics of Corruption*. London: Routledge.

Wiatr, J. (1985). Współczesne treści marksowskiej teorii państwa. *Studia Socjologiczne*, 3-4, 47–65.

Wojtasik, W. (2015). *Niepewność jako czynnik przeciwdziałania korupcji*. W: A. Turska-Kawa, & M. Czaja (red.). *Postawy wobec korupcji w samorządzie terytorialnym*. Katowice: Fundacja Akademicka IPSO ORDO.